

Зубко Т. В.,
аспірант кафедри української мови
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ЕКСПЛІКУВАННЯ СУБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ ПРИ ОДНОВАЛЕНТНИХ ПРЕДИКАТАХ СПРИЙНЯТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Анотація. У статті досліджено суб'єктні синтаксеми при одновалентних предикатах сприйняття та засоби їхньої експлікації в сучасній українській літературній мові. Схарактеризовано суб'єкта перцептивного процесу, описано його лексичні репрезентанти. Наголошено на важливості подальшого аналізу субстанціальних синтаксем предикатів сприйняття різного валентного потенціалу.

Ключові слова: валентність, одновалентні предикати, предикати сприйняття, суб'єкт, субстанціальна синтаксема.

Постановка проблеми. Однією з основних проблем сучасної лінгвістичної науки є дослідження семантико-синтаксичної структури речення, конструктивним центром якого справедливо вважають предикат, та сполучення її компонентів. Тому ґрунтовного вивчення потребують субстанціальні синтаксеми як абстрактні семантико-синтаксичні мінімальні одиниці з характерними диференційними семантико-синтаксичними ознаками, що перебувають у валентному зв'язку з предикатом [4, с. 43, с. 245; 13, с. 151].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти синтаксемного аналізу привертала увагу Г.О. Золоватої [8], А.М. Мухіна [15], І.Р. Вихованця [4], К.Г. Городенської [6], А.П. Загнітка [7], М.І. Степаненка [19], Т.Є. Масицької [13] та ін. Зокрема, взаємозв'язок суб'єктної синтаксеми з різними типами предикатів розглядали О.Г. Межов [14], О.В. Куц [12], В.М. Каленич [9], Т.В. Андреева [2], Л.В. Гмиря [5]. Проте суб'єктні компоненти при предикатах сприйняття потребують комплексного дослідження. Це й зумовлює актуальність нашої роботи.

Метою статті є дослідження засобів експлікування суб'єктних синтаксем при одновалентних предикатах сприйняття в сучасній українській літературній мові.

Виклад основного матеріалу. Експлікатором лівобічної валентності дієслова, характерної як для одновалентних, так і для полівалентних вербативів із семантикою сприйняття, є суб'єктна синтаксема. Суб'єкт перцепції – це завжди істота (здебільшого особа), здатна сприймати реальність за допомогою органів чуття. Вона – не активний виконавець дії, спрямованої на адресата, а пасивний реципієнт. Об'єкт сприймання не зазнає активного впливу, а сам впливає на пам'ять, зір, слух [5, с. 15].

«Суб'єкт, – зазначає О.Ю. Авдєвнина, – один із найважливіших компонентів перцептивного процесу, що формує такі його параметри, як антропоцентричність, фізіологічна природа, зв'язок із пізнанням тощо» [1]. Суб'єкт репрезентованої в мові ситуації сприйняття (суб'єкт – перцептивна взаємодія – об'єкт) зазнає такої внутрішньої семантичної диференціації: суб'єкт-агенс (при дієсловах інтенційного сприйняття), суб'єкт-споглядач (при дієсловах на позначення семи «бути доступним

для сприйняття»), пасивний суб'єкт (при дієсловах пасивного сприйняття) [1]. Аналіз лексичної реалізації таких видів дає підстави стверджувати, що типовим суб'єктом перцептивних процесів є людина (жива істота, якій притаманна психологічна здатність до різних форм сприйняття) [1].

Услід за О.Ю. Авдєвниною виділяємо в позиції семантичного суб'єкта при дієсловах сприйняття, крім експлікаторів поняття «людина», такі його лексичні виразники: 1) небо й небесні світила (*небо, зірки, місяць, сонце*); 2) світлові природні явища (*зоря, день, ніч, ранок*); світлові та інші перепони зоровому сприйняттю (*туман, тінь*); 3) рослини, скупчення дерев, квіти (*сосни, яблуні, дерева, гілки, ліс, квіти*); 4) тварини, птахи (*верблюди, кити, ворони, джмелі, голуби*); 5) матеріальні предмети (*валізи, сторінки, сани, ліхтарі, гори, дім, фасади, портрети, ікони*); 6) нематеріальні феномени (*душа, смерть, привиди, сон, ангели*); 7) явища семантичного поля «людина»: інструменти зору, слуху, зокрема духовні (*очі, погляд, слух*); обличчя; збірний суб'єкт (*натопи*); людина, що втратила здатність до сприйняття (*мрець, труп, сліпий*) [1].

Оскільки фізіологічна здатність до сприйняття властива живим істотам, а вживання їхніх найменувань із перцептивними дієсловами вмотивоване реальною дійсністю, лексеми, що позначають реалії, яким не притаманна психологічна функція сприйняття, варто визнати метафорами [1], напр.: «Доволі похмура цегляна двоповерхова *споруда дивилася* на нього темними отворами порожніх віконниць» (Ю. Сорока); «Пильно *дивляються зорі* в своє відображення на землі» (С. Поваляєва); «*І зорі галактик із глибин всесвіту цілу ніч прислухаються, як зачіплянські коники цвірчать*» (О. Гончар); «Але мисливська *пристрасть уже торкнулася* моєї душі» (І. Чумак); «*Сніг торкав* рожеві лики сонних вікон» (І. Жиленко).

Слід зауважити, що найменування тварин при дієсловах сприйняття не є індіферентними стосовно метафоричної сфери (*білка дивиться, ворон бачить, собака чує*), напр.: «*І коли я рушницею розгорнув каракувате галуззя, то аж скрикнув од несподіванки – заєць сидів у кущах і дивився на мене, дивився з такою люттю в очах, наче то був не заєць, а роздратований пес*» (Ю. Винничук); «*Метелики помітили нас й перелетіли на малинову голову будяка*» (М. Вінграновський); «*Удруге борсук на мене не глянув і, перевалюючись натоптаними боками, пофиркав до свого завалючого зимівника*» (М. Вінграновський). Це стосується також назв перцептивних органів (очі, вуха, ніс, язик, пальці, зір, слух, нюх, смак тощо): «*Притінені очі скося дивилися на талони, дихала марля – вона щось запитувала чи відповідала*» (М. Вінграновський); «*І раптом Василеві аж дух захопило – на нього глянули очі Надії*» (Я. Баш); «*Цієї миті – здалося? – моєї долоні торкаються м'які губи*» (А. Дністровий).

Різноманіття мовних засобів передачі тієї чи тієї ситуації сприйняття («я побачив червону квітку на узліссі» [виражений інтроспективний суб'єкт «я»]; «на узліссі видніється червона квітка» [імпліцитний суб'єкт, імплікований у семантиці перцептивного дієслова]; «на узліссі червоніє квітка» [невиражений суб'єкт – Споглядач] тощо) зумовлюють виникнення в мові такої граматичної категорії, як Споглядач (імпліцитний суб'єкт сприйняття, експерієнт «за кадром») [16].

Споглядач – це учасник ситуації, за яким закріплено семантичну роль Суб'єкта сприйняття (Експерієнт), проте він не репрезентований на синтаксичному рівні: входить до актантної структури дієслова, але в дієтезі має ранг «за кадром» [17].

З цього приводу Т.Л. Верховтурова слушно зауважує: «Споглядання як обов'язкова двокомпонентна ситуація об'єднує Споглядача й Споглядане в єдине неподільне ціле: перцептивно-когнітивна взаємодія Споглядача й Спогляданого (структурний зв'язок організму й середовища) спричиняє постійні рекурсивні зміни й того й другого» [3, с. 168].

Такий Споглядач семантично присутній при дієсловах перцептивного значення «бути видимим (виднітися)», «бути чутним (чутися)», «мати запах (чутися носом)», «відчуватися на дотик», «мати смак (відчуватися на смак)»: «Заголубіла пристань серед квітників і газонів» (С. Журахович) – предикат перцептивно ідентифікованого кольору; «Деся у лісі кричала, висіваючи дрижаки на Ивановому тлі, сова» (В. Лис) – предикат аудіальної сенсорної реакції; «Пахло вологою і квітучим житом» (Р. Чумак) – предикат перцептивно ідентифікованого запаху; «Кропива по плечі, вона інколи дістає до лиця, вона жалить і пече» (Ю. Смолич) – предикат тактильної сенсорної реакції; «Від них тільки в роті зірчить» (П. Загребельний) – предикат перцептивно ідентифікованого смаку.

Суб'єктний синтаксичний актант дієслів на позначення семи «бути доступним для сприйняття» не експлікується на поверхневому рівні, що зумовлено значенням названих вербативів [11, с. 51]. Тож оскільки в ситуації «сприймання» об'єкт активно впливає на органи сприйняття, він відповідає синтаксичному актантові суб'єкта [11, с. 64], напр.: «Далеко видніється ціле місто, таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом» (В. Винниченко); «Із своїх лілово-рожевих квіток-люльок на всю ніч запахтвів чебрець» (Р. Брезіцький); «Куди б ми не зайшли – усюди лунає щира й свіжа музика, і навіть деякі лавочки на вулицях виграють вишукані мелодії Шопена» (Н. Гербош).

Структурно-синтаксична інтерпретація поняття «суб'єкт» ґрунтується на вживанні при предикатах імен різних лексико-семантичних груп: роль суб'єкта регулярно виконують лексеми – найменування людини, неживого предмета, природного явища тощо.

Суб'єктну синтаксему при предикатах сприйняття загалом можуть заповнювати: 1) загальні назви осіб за різними ономазіологічними характеристиками (за статтю, національністю, професією, родом занять, титулом, зокрема таких, що втратили здатність до сприйняття): «Дівчатко позирало на мене» (Р. Андріяшик); «Із шанобливим острахом подивився на заступника сивий директор» (С. Батурин); «Княжич спробував був йому несміливо заперечити, але вледів Опію й застиг із роззявленим ротом» (І. Білик); 2) власні найменування осіб: «Макар Йовминович вислухав, легенько стукнув кулаком по стільниці» (І. Чумак); «Натан поглянув у вікно» (В. Лис); «Юліан злегка торкнувся Мартиної руки і роззублено посміхнувся»

(Р. Андріяшик); 3) номінування перцептивних органів: «Його жовті зернисті очі одразу ж нагледіли велосипеди, мотоцикли й легковики, що вже сюди притряслися й порозлізалися по кодимському прибережжі» (М. Вінграновський); «Соломіне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет троїчить щось, жвакає і важко сопить» (М. Коцюбинський); «У куточку ящика поміж різними дитячими коробочками й олівцями пальці намацали невеличкий, схожий на серце медальйончик» (Я. Баш); 4) соматизми людини або тварини: «Землею пахне моє тіло, Не служать ноги, як колісь, Мости позаду погоріли, Шляхи тернами поросли» (В. Косовський); «Плоть пахла» (І. Карпа); «Тьмяно відсвічували боки, грива й хвіст моєї Манюні» (М. Вінграновський); 5) загальні найменування тварин: «Кішка дрімає, втомлена рухом моїх вій, Спостерігає спалахи віхори та спіралі» (С. Поваляєва); «Нарешті не пищать солов'ї – напевно, прикривають крилами своїх пташенят» (С. Андрухович); «Тріщали дрова – спалахнули, Мурликов кіт – в ногах крутивсь» (В. Косовський); 6) власні найменування тварин: «Піратка в дірку від сучка визирає, зуби шкритить, а не гавкає – заскучала» (Л. Голота); «Дюк лежав на боці, тяжко дихаючи, і дивився углиб парку» (Любо Дереш); «Бурко прислухався до розповіді» (А. Житник); 7) найменування рослин: «Пахла липа округ, був день нечуваних резонансів, білі батареї з Олешок то переставали, то знов били по Херсону, а єдина гарнізонна шестидюймовка їм відповідала» (Ю. Яновський); «А тут хліб похилився у полі, картопля ледве жовтіє бадиллям, соняхи попускали голови попід тинням» (Ю. Бедзик); «Хоча на межі, де одна лісосмуга межувала із другою, ще майоріла мальва!» (М. Вінграновський); 8) найменування атмосферних та природних явищ: «Вітер з-за скирти піддимає, чути, дець над вухом бринить обмерзлою соломиною» (О. Гончар); «Краплі лопочуть по каштановому листі» (С. Андрухович); «Блищить роса на юних травах, На квіти падає бджола, Земля сьогодні величаво Крізь слюзи сміхом залилась» (В. Косовський); 9) назви неживих предметів: «Збоку бовваніли у темряві якісь приземкуваті споруди» (В. Лис); «Срібний пух стоїть дибки і сяє проти сонця» (Л. Голота); «Скрекотнула клямка, тихо зарипіли змащені зливою петлі хвіртки, і вона когось упустила в двір» (В. Баранов); 10) найменування страв, продуктів харчування: «Так пахне хліб із житньої муки, що ми берем зі столу залюбки І вершиям круг життя, тривоги повний» (С. Жуковський); «Риба так смачно пахла й так незбагненно швидко танула в роті, аж Протатор підсунув горнятко ближче» (І. Білик); «Коньяк пахне древнім-предревнім, пахне гарячим сонцем, долиною» (М. Ночовний).

Одновалентні дієслівні предикати прогнозують тільки позицію суб'єкта, разом із якою формують семантично елементарне речення й утворюють інформативно завершене висловлення [10, с. 50].

Основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми предикатів сприйняття є синтаксема в функції суб'єкта перцептивного процесу. Найчастіше його репрезентовано називним відмінком, а в реченні він знаходиться в формально-синтаксичній позиції підмета. Для такого суб'єкта характерними є наявність волі, наміру або ж інертність, інволюнтативність, пор.: «Остан глянув і остовнів» (М. Коцюбинський); «А Петро послухав, Та й спустив драбину, Та й спустив драбину Прямо в горобину» (Л. Костенко); «Григорій Петрович слухав і не слухав» (С. Журахович) – «Нептун не чує» (В. Винниченко); «Сусід чи то не розчув, чи не схотів казати неправду» (В. Лис);

«Ну, будь ласка, Дончику, скажіть дуже тихо, Едда не **почує**, вона сьогодні взагалі нічого не пам'ятає – думає, що їй десять років» (Т. Малярчук).

Одновалентні дієслівні предикати візуальної перцепції поєднуються із суб'єктами, які виражені іменниками – назвами предметів, тварин, рослин, атмосферних та природних явищ, напр.: «**Блищать** мої паркетні, наче плеса У місячному сяйві серед ночі» (Д. Павличко); «Як небо **сяє** синьо-синьо, як пахне тонко матіола» (М. Ночовний); «**Бовваніли** сумірні тополі» (Р. Брезіцький).

Найчастіше суб'єктні синтаксеми в двокомпонентних структурах із семантикою сприйняття програмують дієслова зі значенням «бути чутним (чутися)». У ролі суб'єкта при таких предикатах можуть уживатися назви осіб, тварин, атмосферних та природних явищ, предметів, напр.: «**Завалували пси**» (В. Лис); «**Нагаї свистіли**» (О. Гончар).

Лівобічну валентну позицію при одновалентних одоративних предикатах семи «мати запах (чутися носом)» регулярно заповнюють іменники на позначення осіб, тварин, рослин, страв та продуктів харчування, предметів, атмосферних та природних явищ, напр.: «**Різдвяні пахли калачі, Шибки в мороз горіли**» (М. Вінграновський); «**Пахли трави і живиця**» (І. Жиленко); «**Виліз хрущ на сонечко погрітись, і запахнув луговий часник**» (І. Жиленко).

Для одновалентних ольфакторних предикатів характерним є суб'єктне значення орудного відмінка. «Воно зумовлюється насамперед особливістю конструкції речення з дієсловом активного чи пасивного стану, – наголошує М.Я. Плющ, – а також семантико-синтаксичними відношеннями, в які він включається; семантико-структурними особливостями дієслова (детермінованого чи не детермінованого відмінковою формою)» [18, с. 124]. Напр.: «**Зате грибами па-а-хне!**» (Марія Влад); «**Пахтіло медом, димом, яблуками й осіннім листям**» (З. Тулуб); «**Смерділо шкурами, рибою, шевським клесм, дьогтем, гноєм та новими сукнами**» (З. Тулуб).

Дослідниця також зауважує, що орудний відмінок указує на джерело стану й синтаксично оформлюється як додаток з обставинним значенням способу дії: *пахне м'ятою* – чим? як? Наголошено й на тому, що орудний зі значенням поширювача дії або джерела (причини) стану поєднується з невеликою групою дієслів: *пахнути, пахтіти, смердіти, тхнути, нести, віяти, повіяти, тягти, потягти* (= *повіяти*), *проняяти* тощо [18, с. 129].

Суб'єктну синтаксему при одновалентних предикатах густативного сприйняття репрезентовано іменниками – назвами страв та продуктів харчування, рідше – рослин, напр.: «**Бори гірчить**»; «**Трава горенить**»; «**Соус пече**».

Одновалентні предикати тактильної перцепції семи «відчуватися на дотик» прогноують наявність суб'єктної синтаксеми, експлікованої назвами перцептивних органів та частин тіла людини або тварини, тварин, рослин, неживих предметів, атмосферних і природних явищ, напр.: «**Щока горіла**» (Р. Брезіцький); «**Доць січе, шитить, шумить, Хвиля злісно клекотить**» (М. Рильський); «**Сонце в небі високо, а проміння так і палить**» (Н. Рибак).

Висновки. Отже, єдиним прогнозованим компонентом при одновалентних предикатах сприйняття в сучасній українській літературній мові є суб'єктна синтаксема. Основний її семантичний варіант – суб'єкт перцептивного процесу – найчастіше експлікується називним відмінком імен різних лексико-семан-

тичних груп (найменування істоти, неживого предмета, соматизмів, рослин, абстрактного поняття, природного явища тощо). Перспективою дослідження є аналіз субстанціальних синтаксем предикатів сприйняття розбіжного валентного потенціалу.

Література:

1. Авдєвнина О.Ю. Категория восприятия и средства её выражения в современном русском языке : дис. на соиск. уч. степени докт. филолог. наук : 10.02.01 «Русский язык» / О.Ю. Авдєвнина. – Москва, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litterref.ru>.
2. Андрєєва Т.В. Семантико-синтаксична структура речень з тотивними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.В. Андрєєва. – Кіровоград, 2008. – 20 с.
3. Верхотурова Т.Л. Статус наблюдаемого в когнитивной модели наблюдения / Т.Л. Верхотурова // Вестник ИГЛУ. – Иркутск, 2009. – Вып. 1(5). – С. 167–175.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Гмиря Л.В. Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними дієслівними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Гмиря. – К., 2008. – 25 с.
6. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія / А.П. Загнітко. – Донецьк : Дон УНУ, 1996. – 437 с.
8. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
9. Каленич В.М. Двоскладні речення з одновалентними дієслівними предикатами в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.М. Каленич. – К., 2007. – 19 с.
10. Каленич В.М. Реченнєва спеціалізація одновалентних дієслівних предикатів / В.М. Каленич // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки – 2006». – Том. 18. – Філологічні науки. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 50–53.
11. Коси́цина Е.Ф. Семантические валентности глаголов зрения и способы их выражения : дис. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Е.Ф. Коси́цина. – М., 2002. – 160 с.
12. Куц О.В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Куц. – К., 2003. – 20 с.
13. Маси́цька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т.Є. Маси́цька. – Луцьк : Ред. вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1998. – 208 с.
14. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Межов. – К., 1998. – 20 с.
15. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка / А.М. Мухин. – Л. : Наука, 1980. – 308 с.
16. Падучева Е.В. Наблюдатель как Эксперимент «за кадром» / Е.В. Падучева // Слово в тексте и словаре: сб. статей к 70-летию Ю.Д. Апресяна / Ред. Л.П. Крысин. – М. : Язык русской литературы, 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dialog-21.ru>.
17. Падучева Е.В. Наблюдатель: типология и возможные трактовки / Е.В. Падучева. – Москва, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lexicograph.rusland.ru>.
18. Плющ М.Я. Граматика української мови: у 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] / М.Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – 286 с.
19. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення : [монографія] / М.І. Степаненко. – К. : Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.

Зубко Т. В. Экспликация субъективной синтаксемы при одновалентных предикатах восприятия в современном украинском литературном языке

Аннотация. В статье исследованы субъективные синтаксемы при одновалентных предикатах восприятия и средства их экспликации в современном украинском литературном языке. Дается характеристика субъекта перцептивного процесса, описаны его лексические репрезентанты. Подчеркнута важность дальнейшего анализа субстанциальных синтаксем предикатов восприятия различного валентного потенциала.

Ключевые слова: валентность, одновалентные предикаты, предикаты восприятия, субъект, субстанциальная синтаксема.

Zubko T. Explication subjective syntaxeme with monovalent predicates of perception in the modern Ukrainian literary language

Summary. The article investigates the subjective syntaxeme with monovalent predicates of perception and their explication in the modern Ukrainian literary language. The characteristic of the subject's perceptual process and describes its lexical representatives. The importance of further analysis subjective syntaxemes predicates of perception of various valence potential.

Key words: valence, monovalent predicates, predicates of perception, subject, subjective syntaxeme.